

УДК 811.161.3

Гуль Марыя Уладзіміраўна

Суфіксальнае ўтварэнне беларускіх філасофскіх і сацыялагічных тэрмінаў
Суффиксальное образование белорусских философских и социологических
терминов

Suffix Word Formation of Belarusian Philosophical and Sociological Terms

Рэзюме: аналізуецца беларуская філасофская і сацыялагічная тэрміналогія: гісторыя яе фарміравання, ступень кадыфікаванасці, спосабы ўтварэння. Мэтай аналізу з'яўляецца вызначэнне найбольш прадуктыўных словаўтваральных тыпаў у межах суфіксацыі. Фактычны матэрыял выбраны з лексікаграфічных прац ад 1920-х гг. і да 2011 г. Выяўлены найбольш прадуктыўныя для беларускіх філасофскіх і сацыялагічных тэрмінаў словаўтваральныя фарманты: *-асць (-асьць)*, *-ств(а)/-цтв(а)*, а таксама *-ік/-нік/-льнік* для *Nomina Agentis*. У сучасны перыяд расце прадуктыўнасць запазычаных суфіксаў *-ізм/-ызм*, *-ацыі/-* у сувязі з агульнай тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі. Некаторыя тэрмінаўтварэнні 1920-х гг. выйшлі з актыўнага ўжытку.

Резюме: анализируется белорусская философская и социологическая терминология: история ее формирования, степень кодифицированности, способы образования. Целью анализа является выявление наиболее продуктивных словообразовательных типов в рамках суффиксации. Фактический материал выбран из лексикографических работ от 1920-х гг. и по 2011 г. В результате выявлены наиболее продуктивные для белорусских философских и социологических терминов словообразовательные форманты *-асць (-асьць)*, *-ств(а)/-цтв(а)*, а также *-ік/-нік/-льнік* для *Nomina Agentis*. На современном этапе растёт продуктивность заимствованных суффиксов *-ізм/-ызм*, *-ацыі/-* в связи с общей тенденцией к интернационализации. Некоторые терминообразования 1920-х гг. вышли из активного употребления.

Abstract: the article dwells on Belarusian philosophical and sociological terminology, the history of its formation, the level of its codification and the ways of derivation. The aim is to reveal the most productive suffix derivation types for Belarusian sociological and philosophical terms. The research materials were derived from lexicographical works from the 1920s up to 2011. The most productive word-formation formants were singled out after the analysis: *-asts' / -as'ts'*, *-stv(a)/-tstv(a)*; *-ik/-nik/-l'nik* for *Nomina Agentis*. The productivity of the word-formation suffixes *-ism/-ysm*, *-atsyj-*

has recently increased due to the general tendency to internationalization. Some terms coined in the 1920s left the active vocabulary of the Belarusian language.

Ключавыя словы: прадуктыўны, прадуктыўнасць, сацыялагічныя тэрміны, словаўтваральны тып, суфікс, словаўтваральны фармант, філасофскія тэрміны.

Ключевые слова: продуктивный, продуктивность, социологические термины, словообразовательный тип, суффикс, словообразовательный формант, философские термины.

Key words: derivation type, philosophical terms, productive, productivity, sociological terms, suffix, word-formation formant.

Мова навукі не мае спецыяльных спосабаў утварэння новых тэрмінаў: “У тэрміналагічным словаўтварэнні актыўна выкарыстоўваюцца ўсе спосабы словаўтваральнай сістэмы беларускай мовы: семантычны, сінтаксічны, марфалагічны” [1, с. 166]. Але пры гэтым у ёй выпрацавана ўласная словаўтваральная падсістэма, якая падпарадкоўваецца агульным патрабаванням да тэрміналагічнай лексікі. Як адзначае В. П. Даніленка, тэрміналагічнае словаўтварэнне – заўсёды працэс свядомы, а не стыхійны і яго можна рэгуляваць і кантраляваць. Даследчыца падкрэслівала, што “для тэрміналагічных намінацый вельмі важна, наколькі празрыстай з’яўляецца іх унутраная форма¹” [2, с. 94]. Да таго ж працэс тэрміналагічнага словаўтварэння непасрэдна залежыць ад тыпу паняццяў, для абазначэння якіх распрацоўваюцца тэрміны.

Трэба звярнуць увагу на той факт, што шырокі пласт лексікі, тэматычна звязанай з грамадствам, чалавекам, адносіцца да ліку агульнаўжывальных слоў, якія разам з тым з’яўляюцца тэрмінамі ў пэўных тэрміналагічных сістэмах (напрыклад, *жыццё*, *каштоўнасць*, *супольнасць* і інш.) [1, с. 51]. У розных сферах яны адрозніваюцца аб’ёмам семантыкі, аб’ёмам інфармацыі, тыпам значэння [2, с. 23]. Так, агульнаўжывальнае слова *моладзь* мае значэнне “маладое пакаленне, маладыя людзі” [3, с. 349], а тэрмін *моладзь* – “сацыяльна-дэмаграфічная група, якая вылучаецца на падставе сукупнасці ўзроставых характарыстык (14–35 гадоў), асаблівасцяў сацыяльнага становішча і пэўных сацыяльна-псіхалагічных уласцівасцяў [4, с. 43–44].

Тэрмінасістэмы філасофіі і сацыялогіі складваліся на працягу розных гістарычных эпох. Традыцыйна вылучаюцца наступныя этапы развіцця беларускай філасофскай думкі: эпоха Сярэднявечча (да XIV ст.), перыяд гуманістычнага і рэфармацыйнага руху (XVI – першая палова XVII ст.), перыяд феадальна-каталіцкай рэакцыі (канец XVII – сярэдзіна XVIII ст.), эпоха Асветы (апошняя трэць XVIII – пачатак XIX ст.), рэвалюцыйна-дэмакратычны перыяд (сярэдзіна XIX – пачатак XX ст.), савецкая эпоха [5, с. 22]. У пачатку 1930-х гг. быў створаны Інстытут філасофіі Акадэміі навук БССР. З 1950-х гг. вядуцца даследаванні па гісторыі філасофскай і грамадска-палітычнай думкі на Беларусі, а з 1990-х гг. вывучаюцца праблемы логікі і метадалогіі навуковага пазнання (Уладзімір Лукашэвіч, Ядвіга Яскевіч і інш.), сацыяльнай філасофіі (Яўген Бабосаў, Альберт Елсукоў і інш.), гісторыі (Уладзімір Конан, Сямён Падокшын і інш.).

Тут і далей пераклад наш. – М.Г.

Першыя паняцці сацыялагічнай думкі ў Беларусі сталі асэнсоўвацца ў XIX ст. у працах Ф. Багушэвіча, К. Каліноўскага, А. Пашкевіч (Цёткі) і інш. [6, с. 215]. Аднак актыўныя сацыялагічныя даследаванні пачаліся пасля стварэння Акадэміі навук Беларусі (1929). З канца 1930-х да сярэдзіны 1950-х гг. сацыялогія фактычна не развівалася. З сярэдзіны 1960-х гг. зноў узнік навуковы інтарэс да гэтай навукі. Менавіта ў той час заснаваны грамадскі Інстытут сацыялагічных даследаванняў і сектар сацыялогіі ў Інстытуце філасофіі і права Акадэміі навук БССР.

Сучасныя тэрмінасістэмы філасофіі і сацыялогіі фактычна пачалі складвацца з пачатку XX ст. Адпаведныя тэрмінаадзінкі сацыялогіі і філасофіі фіксуюцца ў наступных лексікаграфічных крыніцах: “Беларуская навуковая тэрміналогія. Выпуск 11. Грамадазнаўства” (1927) (далей – БНТ-11), “Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии” (далей – РБС-70), які выйшаў у 1970 г. пад рэдакцыяй М. В. Бірылы і М. Р. Судніка, “Беларуская савецкая энцыклапедыя” ў 12 тамах (1969–1975), “Беларуская энцыклапедыя” ў 18 тамах, якая выдавалася з 1996 па 2004 г. (далей – БЭ-96), “Кароткі тлумачальны слоўнік філасофскіх, сацыяльных і культуралагічных тэрмінаў” (1992), энцыклапедычны даведнік для школьнікаў “Чалавек і грамадства” (1998), “Хрысціянскі філасофскі зборнік” (2001), “Беларускі палітычны слоўнік” (2011) (далей – БПС-2011). Філасофская тэрміналогія стала асновай дысертацыйнага даследавання Ю. Лук’янюк і была кадыфікавана ў значна большай ступені, чым сацыялагічная, пра што сведчыць выданне ў 1996 г. “Тэрміналагічна-тлумачальнага слоўніка па філасофіі”, які змяшчае больш за 900 паняццяў і імёнаў.

Мэтай гэтага артыкула з’яўляецца вызначэнне найбольш прадуктыўных словаўтваральных тыпаў у межах суфіксацыі для беларускіх сацыялагічных і філасофскіх тэрмінаў на матэрыяле наступных крыніц: БНТ-11, РБС-70, ТСФ-96, БЭ-96, БПС-2011.

Тэрмін *словаўтваральны тып* намі разглядаецца як група вытворных слоў, якія валодаюць трыма прыметамі: 1) адзінствам часціны мовы ўтваральнай асновы; 2) агульнасцю семантычных адносін паміж вытворнымі і ўтваральнымі; 3) агульнасцю спосабу словаўтварэння (пры афіксальным словаўтварэнні – тоеснасцю афікса) [7, с. 102]. Гэтыя тры крытэрыі (граматычны, семантычны, фармальны) выкарыстоўваюцца і іншымі сучаснымі даследчыкамі пры вызначэнні словаўтваральнага тыпу [8, с. 17].

Паняцце прадуктыўнасці/непрадуктыўнасці з’яўляецца, па сутнасці, дыяхранічным, паколькі “прадуктыўнасць ці непрадуктыўнасць афікса

ўстанаўліваецца параўнаннем таго, што ёсць зараз, з тым, што было ў мове ў папярэднія часы яе развіцця” [7, с. 45]. Паняцце ж рэгулярнасці/нерэгулярнасці мае сінхронны характар; рэгулярныя афіксы складаюць вялікія словаўтваральныя парадыгмы. Пры аналізе прадуктыўнасці словаўтваральнага тыпу (словаўтваральнага падтыпу) выкарыстоўваецца наступная шкала: высокапрадуктыўным мы лічым тып, да якога належаць не менш за 10% тэрмінаў, утвораных суфіксальным спосабам, малапрадуктыўным – тып, які аб’ядноўвае менш за 4% адпаведных адзінак. Прадуктыўнасць асобных суфіксаў вызначаецца з улікам агульнай колькасці суфіксальных утварэнняў.

Утварэнне абстрактных і зборных назоўнікаў

Фармант -асць (-асьць). Назвы адцягненай прыкметы ўяўляюць сабой адну з 19 словаўтваральных катэгорый суфіксальнага словаўтварэння назоўнікаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове [8, с. 45–46]. Суфікс *-асць* актыўна выкарыстоўваецца для ўтварэння назоўнікаў з адцягненым значэннем прыметы, якасці. Таксама словы з суфіксам *-асць* могуць абазначаць наяўнасць таго, што названа ва ўтваральнай аснове прыметніка: *стыхійнасць* ← *стыхійны*, *эпізадычнасць* ← *эпізадычны*. Назоўнікі, матываваныя аддзеяслоўнымі прыметнікамі, абазначаюць схільнасць ці здольнасць да дзеяння, якое названа ва ўтваральнай аснове прыметніка: *раздражняльнасць* ← *раздражняльны*. Як адзначае І. У. Кандрацэня, тэрміналагічныя ўтварэнні складаюць значную групу дадзенага тыпу [9, с. 170–171]. Гэты словаўтваральны тып з’яўляецца высокапрадуктыўным у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі: *безадказнасць*¹, *безьдзяржаўнасць*, *верагосьлівасць*, *вольнасць*, *дзяржаўнасць*, *мірлівасць*, *роўнасць* (БНТ-11); *адчужанасць*, *лаяльнасць*, *маністычнасць*, *метафізічнасць*, *многастайнасць*, *партыйнасць* (РБС-70); *амбівалентнасць*, *каштоўнасць*, *казуальнасць*, *маргінальнасць*, *мэтазгоднасць*, *неабарачальнасць*, *патрэбнасць*, *прычыннасць*, *раздражняльнасць* (ТСФ-96); *верагоднасць*, *верацярпімасць*, *выпадковасць*, *грамадзянскасць*, *інварыянтнасць*, *індывідуальнасць*, *ментальнасць*, *спадчыннасць*, *тоеснасць*, *цэласнасць*, *чалавечнасць* (БЭ-96); *агульнасць*, *аселасць*, *галоснасць*, *гетэрагеннасць*, *спекулятыўнасць*, *стабільнасць* (БПС-2011). Такія найменні ўтвараюцца як ад

¹ Прыклады з лексікаграфічных крыніц падаюцца з захаваннем іх лексіка-арфаграфічных асаблівасцей. – М. Г.

уласнабеларускіх асноў (*няпісьменнасць, сучаснасць* (БНТ-11); *вечнасць, грамадскасць, няроўнасць* (РБС-70)), так і запазычаных (*аполітычнасць, сувэрэннасць, эктэрыторыяльнасць* (БНТ-11); *абсалютнасць, абстрактнасць, акцыдэнтальнасць, антаганістычнасць, апастэрыёрнасць, апрыёрнасць* (РБС-70)).

Некаторыя ўтварэнні з суфіксам *-асць* 1920-х гг., які можна ахарактарызаваць як пурыстычны (*супрацьваяўлівасць, няшлюбнасць* (БНТ-11)), зніклі з актыўнага ўжытку, яны не фіксуюцца ў “Слоўніку беларускай мовы” (пад рэдакцыяй А. А. Лукашанца) [10], “Слоўніку сучаснай беларускай мовы” У. М. Завальнюка, М. Р. Прыгодзіча, В. К. Раманцэвіч [11], “Вялікім слоўніку беларускай мовы” Ф. М. Піскунова [12]. Колькасны склад утварэнняў з суфіксам *-асць/-асць* і іх прадуктыўнасць адлюстраваны ў табл. 1.

Табліца 1

Прадуктыўнасць суфікса *-асць (-асць)* у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі

Table 1

The productivity of the *-асць (-асць)* suffix in sociological and philosophical terminology

Крыніца	Агульная колькасць суфіксальных утварэнняў-назоўнікаў	Агульная колькасць утварэнняў з суфіксам <i>-асць/-асць</i>	%
БНТ-11	180	36	20,0
РБС-70	177	93	52,5
ТСФ-96	98	43	43,9
БЭ-96. Сацыялогія і філасофія.	80	36	45,0
БПС-2011	84	30	35,7
Усяго	619	238	38,4

Заўвага. Складзена аўтарам.

Фармант *-ств(а)/-зтв(а)/-цтв(а)*. Гэты словаўтваральны тып з’яўляецца высокапрадуктыўным у тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі.

Аддзяслоўныя найменні з суфіксам *-зтв-* маюць значэнне працэсуальнай прыметы: *верхаходства* ← *верхаходзіць* (БНТ-11). Тэрмін *верхаходства* (з паметай, якая абазначае лексіку абмежаванага выкарыстання) зафіксаваны ў

“Вялікім слоўніку беларускай мовы” Ф. А. Піскунова [12], аднак адсутнічае ў іншых лексікаграфічных працах [10, 11].

Адназоўнікавыя найменні з суфіксам *-ств-/цтв-* абазначаюць: групы людзей: *грамадства, насельніцтва, чалавецтва* (БПС-2011).

Адпрыметнікавыя найменні з аналагічнымі суфіксамі могуць мець наступнае абагульненае значэнне:

- 1) непрацэсуальная прыкмета: *падабенства* ← *падобны* (ТСФ-96);
- 2) назва сукупнасці асоб: *асадніцтва* ← *асадніцкі, магнацтва* ← *магнацкі, мяшчанства* ← *мяшчанскі* (БНТ-11), *бядняк* ← *бядняцкі* (РБС-70);
- 3) рэлігійная прыналежнасць: *каталіцтва, лютаранства, магомэтанства, мусульманства, паганства* (БНТ-11); *пратэстанцтва, пурытанства* (РБС-70), *прэсвітэрыянства* (БЭ-96);
- 4) грамадскія з’явы: *адступніцтва, дзэзэртывства, згодніцтва, здрадніцтва, пустэльніцтва* (БНТ-11), *дактрынёрства, дыктатарства, каланізатарства* (РБС-70), *асветніцтва* (БЭ-96), *месіянства, сектанцтва* (БПС-2011);
- 5) напрамкі грамадскай думкі: *еўразійства* (БПС-2011), *заходніцтва, народніцтва* (БЭ-96).

Тып, прадстаўлены назоўнікамі, утворанымі ад прыметнікаў з суфіксамі *-ск-(-цк-), -ыянск-* (*кантыянцтва* ← *кантыянскі, канфуцыянства* ← *канфуцыянскі, картэзіянства* ← *картэзіянскі* (БЭ-96)) з’яўляецца прадуктыўным у сучаснай беларускай літаратурнай мове [13, с. 258].

Некаторыя вытворныя назоўнікі могуць разглядацца як суадносныя адначасова з прыметнікамі і назоўнікамі: *дактрынёрства* ← *дактрынёрскі і дактрынёр, пустэльніцтва* ← *пустэльніцкі і пустэльнік* і інш. “Аднак той факт, што ў саставе вытворных паўтараюцца структурныя кампаненты адпаведных адносных прыметнікаў сведчыць аб тым, што назоўнікі з суфіксам *-ств-* ўтвараюцца толькі ад прыметнікаў: *Кант* → *кантыянскі* → *кантыянскі*” [13, с. 258].

Колькасны склад тэрмінаўтварэнняў з фармантам *-ств(а)/-ств(а)/-цтв(а)* і іх прадуктыўнасць паказаны ў табл. 2.

Табліца 2

Прадуктыўнасць фарманта *-ств(а)/-ств(а)/-цтв(а)* у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі

Table 2

The productivity of the word-formation *-ств(а)/-ств(а)/-цтв(а)* formant in sociological and philosophical terminology

Крыніца	Агульная колькасць суфіксальных утварэнняў- назоўнікаў	Агульная колькасць утварэнняў фармантам <i>ств(а)/-ств(а)/- цтв(а)</i>	%
БНТ-11	180	32	17,8
РБС-70	177	22	12,4
ТСФ-96	98	9	9,2
БЭ-96. Сацыялогія і філасофія.	80	14	17,5
БПС-2011	84	9	10,7
Усяго	619	86	13,9

Заўвага. Складзена аўтарам.

Фармант -нн(е) (-ннь(е)). Як адзначаецца ў “Беларускай граматыцы”, “назоўнікі з фармантамі *-нн(е), -енн(е)/-энн(е)* маюць значэнне апрадмечанага дзеяння. Утваральнымі з’яўляецца пераважная большасць дзеясловаў вытворных і невытворных”: *абагульняць → абагульненне, назіраць → назіранне* [13, с. 259–260]. Фармант *-нн(е)* ўжываецца пры ўтварэнні назоўнікаў ад пераходных дзеясловаў, пры гэтым дзеяслоўная аснова поўнасю ўключана ў вытворнае слова: *паўстаць → паўстанне*. Утварэнне назоўнікаў пры дапамозе фарманта *-нн(е)* з’яўляецца высокапрадуктыўным у тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі.

У 1920-я гг. тэрміны з суфіксам *-нн(е)* утвараліся пераважна ад беларускіх асноў: *аб’яднанне, апекаваньне, вераваньне, выгнаньне, змаганьне, панаваньне, учалавечваньне* (БНТ-11).

У пазнейшы перыяд тэрміны з суфіксам *-нн(е)* пачалі ўтварацца як ад запазычаных, так і ад беларускіх асноў. Так, у РБС-70 зафіксаваны наступныя тэрміны: (утвораныя ад асноў іншамойнага паходжання) *абстрагаванне ← абстрагаваць, дэкласаванне ← дэкласаваць, прагназаванне ← прагназаваць, рэфлектаванне ← рэфлектаваць, стымуляванне ← стымуляваць, суб’ектывіраванне ← суб’ектывіраваць*; тэрміны, утвораныя ад уласнабеларускіх асноў: *панаванне ← панаваць, галасаванне ← галасаваць, выхаванне ← выхаваць, разважанне ← разважаць, спажыванне ← спажываць, сузіранне ← сузіраць*.

Застаецца высокапрадуктыўным гэты словаўтваральны тып і на сучасным этапе: *мадэляванне, абгрунтаванне, апасродкаванне, апрадмечванне, распрадмечванне* (ТСФ-96); *гіпастазаванне* (БПС-2011). Колькасныя паказчыкі вытворных тэрмінаў з фармантам *-нн(е) (-ньн(е))* прыведзены ў табл. 3.

Табліца 3

Прадуктыўнасць фарманта *-нн(е) (-ньн(е))* у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі

Table 3

The productivity of the *-нн(е) (-ньн(е))* word-formation formant in sociological and philosophical terminology

Крыніца	Агульная колькасць суфіксальных утварэнняў абстрактных назоўнікаў	Агульная колькасць утварэнняў з фармантам <i>-нн(е) (-ньн(е))</i>	%
БНТ-11	180	17	9,4
РБС-70	177	18	10,2
ТСФ-96	98	16	16,3
БЭ-96. Сацыялогія і філасофія.	80	12	15,0
БПС-11	84	5	6,0
Усяго	619	68	11,0

Заўвага. Складзена аўтарам.

Фармант -енн(е)/-энн(е) (-еньн(е)/-эньн(е)). Фармант -енн(е)/-энн(е) (-еньн(е)/-эньн(е)) далучаецца да інфінітыўнай асновы пасля зычнай, пры гэтым інфінітыўны галосны адсякаецца. У якасці матывавальных дзеясловаў выступаюць дзеясловы з інфінітыўнай асновай на *-і, -а* [14, с 158]: *мысленне* ← *мысліць* (РБС-70), *выцясненне* ← *выцясняць* (БНТ-11). Утварэнні маюць значэнне адцягненай працэсуальнай прыметы. Дадзены словаўтваральны тып дастаткова прадуктыўны пры ўтварэнні сацыялагічных і філасофскіх тэрмінаў: *перанасяленне* ← *перанасяліць*, *рассяяленне* ← *рассяяліць* (БНТ-11); *адмаўленне* ← *адмовіць*, *адрозненне* ← *адрозніць*, *суджэнне* ← *судзіць*, *тлумачэнне* ← *тлумачыць* (РБС-70); *абвяржэнне* ← *абвяргаць*, *адрозненне* ← *адрозніць*, *арэчаўленне* ← *арэчавіць* (ТСФ-96); *акружэнне* ← *акружыць*, *змяненне* ← *змяніць* (БПС-2011). Колькасныя

паказчыкі вытворных тэрмінаў з фармантам *-енн(е)/-энн(е) (-еньн(е)/-эньн(е))* паказаны ў табл. 4.

Некаторыя тэрмінаадзінкі пурыстычнага перыяду з гэтым фармантам: *удухаўленьне* (дублет да *анімізм*, БНТ-11), *высваеньне* (дублет да *экспропрыяцыя*, БНТ-11) не фіксуюцца ў сучасных лексікаграфічных працах [10–12].

Табліца 4

Прадуктыўнасць фарманта *-енн(е)/-энн(е) (-еньн(е)/-эньн(е))* у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі

Table 4

The productivity of the *-енн(е)/-энн(е) (-еньн(е)/-эньн(е))* word-formation formant in sociological and philosophical terminology

Крыніца	Агульная колькасць суфіксальных утварэнняў абстрактных назоўнікаў	Агульная колькасць утварэнняў з фармантам <i>-енн(е)/-энн(е) (-еньн(е)/-эньн(е))</i>	%
БНТ-11	180	22	12,2
РБС-70	177	10	5,6
ТСФ-96	98	16	16,3
БЭ-96. Сацыялогія і філасофія.	80	6	7,5
БПС-2011	84	2	2,4
Усяго	619	56	9,0

Заўвага. Складзена аўтарам.

Фармант *-(л)ізм/-ызм*. Адцягненыя назоўнікі са значэннем назваў вучэнняў, грамадска-палітычных і навуковых напрамкаў часта ўтвараюцца ад назоўнікавых асноў пры дапамозе запазычанага суфікса *-ізм/-ызм*: *дэмакратызм, ідэалізм* [7, с 112]. Гэты словаўтваральны тып дастаткова прадуктыўны ў тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі: *браманізм, патрыятызм, тотэмізм, шаманізм* (БНТ-11); *іерагліфізм, субстанцыялізм* (РБС-70); *гільдэізм, мюрыдызм, татэмізм* (БЭ-96); *аскетызм, гегеманізм, рытуалізм, фаварытызм, экалагізм* (БПС-2011). Адпрыметнікавыя ўтварэнні з гэтым фармантам называюць грамадска-палітычныя, навуковыя і эстэтычныя катэгорыі, сістэмы, якасці [11, с 219]:

еўропеізм ← *еўрапейскі* (БПС-2011), *інстынктывізм* ← *інстынктыўны* (БЭ-96), *казуалізм* ← *казуальны* (РБС-70). Сустракаюцца адзінкавыя ўтварэнні, матываваныя прыслоўямі: *апастэрыярызм* ← *апастэрыёры*, *апрыярызм* ← *апрыёры* (РБС-70). У сучасны перыяд прадуктыўнасць утварэнняў з суфіксам *-(л)ізм/-ызм* узрастае ў сувязі з агульнай тэндэнцыяй да інтернацыяналізацыі.

Колькасны склад утварэнняў з суфіксам *-(л)ізм/-ызм* і іх прадуктыўнасць адлюстраваны ў табл. 5.

Табліца 5

Прадуктыўнасць суфікса *-(л)ізм/-ызм* у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі

Table 5

The productivity of the *-(л)ізм/-ызм* word-formation formant in sociological and philosophical terminology

Крыніца	Агульная колькасць суфіксальных утварэнняў-назоўнікаў	Агульная колькасць утварэнняў з суфіксам <i>-(л)ізм/-ызм</i>	%
БНТ-11	180	4	2,2
РБС-70	177	8	4,5
ТСФ-96	98	4	4,1
БЭ-96. Сацыялогія і філасофія.	80	9	11,3
БПС-2011	84	14	16,7
Усяго	619	39	6,3

Заўвага. Складзена аўтарам.

Фармант *-ацыі(а)*. На сучасным этапе расце прадуктыўнасць запазычанага суфікса *-ацыі-*, пры дапамозе якога ўтвараюцца адцягненыя назоўнікі ад дзеяслоўных асноў, як правіла, такія назоўнікі суадносныя з дзеясловамі на *-аваць* або *-іраваць*. РБС-70 (усяго каля 17 000 слоў) утрымлівае 5 тэрмінаў з гэтым фармантам: *абсалютызацыя* ← *абсалютызаваць*, *бюракратызацыя* ← *бюракратызаваць*, *дэмакратызацыя* ← *дэмакратызаваць*, *субстанцыялізацыя* ← *субстанцыялізаваць*, *фашызацыя* ← *фашызаваць*, а БПС-2011 (каля 3300 тэрмінаў і ўласных імёнаў) фіксуе 11 такіх утварэнняў: *вестэрнізацыя* ← *вестэрнізаваць*, *глабалізацыя* ← *глабалізаваць*, *ідэнтыфікацыя* ← *ідэнтыфікаваць*, *інстытуцыяналізацыя* ← *інстытуцыяналізаваць*, *лібералізацыя*

← *лібералізаваць, маргіналізацыя* ← *маргіналізаваць, матывацыя* ← *матываваць, палітызацыя* ← *палітызаваць, папулярызацыя* ← *папулярызаваць, пралетарызацыя* ← *пралетыаваць, фемінізацыя* ← *фемінізаваць.*

Нульсуфіксальнае ўтварэнне. Такі тып утварэння тэрмінаў-назоўнікаў з’яўляецца малапрадуктыўным. Нульсуфіксальным спосабам тэрміны ўтвараюцца ад асноў наступных часцін мовы:

1) дзеясловаў (назоўнікі мужчынскага роду: *вызыск* ← *вызыскаць, заняпад* ← *занепадаць* (БНТ-11), *прыгнёт* ← *прыгнятаць* (РБС-70); назоўнікі жаночага роду: *забясьпека* ← *забясьпечыць, заняволя* ← *заняволіць* (БНТ-11), *развага* ← *разважыць* (РБС-70);

2) прыметнікаў: *моладзь* ← *малады* (ТСФ-96), *нефармал* ← *нефармальны* (БПС-2011);

3) назоўнікаў: *олігарх* ← *олігархія* (БНТ-11).

Сярод непрадуктыўных суфіксальных словаўтваральных мадэлей у тэрміналогіі сацыялогіі і філасофіі можна назваць утварэнні з наступнымі фармантамі: **-ак** (*звышак* (БНТ-11)), **-анн(е)** (*прадбачанне* (БЭ-96)), **-ом(ы)** (*даброты* (РБС-70)), **-ык(а)** (*глабалістыка* (БПС-2011)).

Утварэнне *Nomina Agentis*

Суфікс -нік. З дапамогай суфікса-*нік* агентыўныя назоўнікі ўтвараюцца ад наступных часцін мовы і іх форм:

- субстантатываў: *абшарнік* ← *абшар, асаднік* ← *асада, асьветнік* ← *асьвета, ахоўнік* ← *ахова, згоднік* ← *згода, здраднік* ← *зрада, змоўнік* ← *змова, касьцёльнік* ← *касьцёл, мяцежнік* ← *мяцеж, работнік* ← *работа, сусьветнік* ← *сусьвет* (БНТ-11); гэты тып з’яўляецца прадуктыўным у сучаснай беларускай мове [13, с. 223];

- дзеясловаў: *бунтаўнік* ← *бунтаваць, насельнік* ← *насяляць, прадстаўнік* ← *прадстаўляць* (БНТ-11), аддзеяслоўнае ўтварэнне лічыцца прадуктыўным у тэрміналогіі [13, с. 222];

- дзеепрыметнікаў: *выбраньнік* ← *выбраны* (БНТ-11); гэты тып адносіцца да малапрадуктыўных [13, с. 223].

Суфікс -ік. Адпрыметнікавыя назоўнікі абазначаюць асоб як носьбітаў прыметы, названай утваральным словам: *саматужнік* ← *саматужны, сучасьнік* ← *сучасны, царкоўнік* ← *царкоўны* (БНТ-11); *заходнікі* ← *заходні* (ТСФ-96), гэты словаўтваральны тып з’яўляецца высокапрадуктыўным у сучаснай беларускай мове [13, с. 222]. Трэба заўважыць, што тэрмін *заходнік* ў якасці ўтваральных мае

2 словы: *заходнік* (чалавек, які жыве на захадзе) ← *захад*; *заходнік* (чалавек, які прытрымліваецца заходніх каштоўнасцей) ← *заходні* [15, с. 130].

Суфікс -льнік. Назоўнікі з гэтым суфіксам утвараюцца ад дзеясловаў, абазначаюць асоб па дзеянню, названаму ўтваральным словам: *аб'яднальнік* ← *аб'яднаць*, *выбіральнік* ← *выбіраць*, *застрашальнік* ← *застрашаць* (усяго 3 тэрміны ў БНТ-11).

Суфіксы -енец/-ец. Утварэнні з суфіксам *-ец* больш шырока прадстаўлены ў БНТ-11, чым у пазнейшых крыніцах (ТСФ-96, БЭ-96, БПС-2011). Назоўнікі з гэтымі суфіксамі матывуюцца наступнымі асновамі:

- дзеяслоўнымі: *заняволец* ← *занявольваць*, *пасяленец* ← *пасяліцца*, *перасяленец* ← *перасяляцца*, *усяленец* ← *усяляць* (БНТ-11), *адшчапенец* ← *адшчапіць* (БПС-11), гэты тып малапрадуктыўны [13, с. 235];
- прыметнікавымі: *бернштэйніянец* ← *бернштэйніянскі*, *вальтэр'янец* ← *вальтэр'янскі*, *гегельянец* ← *гегельянскі*, *кантыянец* ← *кантыянскі* (РБС-70); *мірлівец* ← *мірлівы*, *паступовец* ← *паступовы*, *прамысловец* ← *прамысловы* (БНТ-11), тып прадуктыўны [13, с. 235].

Фармант -іст(-іст(ы)) застаецца высокапрадуктыўным на працягу ўсяго разглядаемага перыяду: суфікс *-іст* актыўна ўдзельнічаў у словаўтваральным працэсе з пачатку ХХ ст. У “Беларускай граматыцы” адрозніваюцца адназоўнікавыя і адпрыметнікавыя ўтварэнні з гэтым фармантам, прычым першы тып валодае ўніверсальнай прадуктыўнасцю, а другі прызнаецца прадуктыўным толькі ў межах спецыяльнай тэрміналогіі [13, с. 233–234].

У БНТ-11 прадуктыўным з'яўляўся фармант *-іст(ы)*: *анархісты*, *атэісты*, *гуманісты*, *імперыялісты*, *колёнiсты*, *комуністы*, *опартуністы*, *пацыфісты*, *соцыялісты*.

У крыніцах больш позняя перыяду выдзяляюцца дзве групы ўтварэнняў з суфіксам *-іст/-ыст* у залежнасці ад віду ўтваральнай асновы:

- утварэнні, матываваныя агульнымі назоўнікамі: *расіст* ← *ра́са* (БПС-2011). У некаторых выпадках пры гэтым адбываецца ўсячэнне фіналей утваральных асноў: *-ізм* (*абсэнтэіст* ← *абсэнтэізм*, *валюнтарыст* ← *валюнтарызм*, *сацыяліст* ← *сацыялізм*, *спірытуаліст* ← *спірытуалізм* (РБС-70), *экстрэміст* ← *экстрэмізм* (БПС-2011), *трансцэндэнталіст* ← *трансцэндэнталізм* (ТСФ-96)); *-іj-* (*уталіст* ← *утопія* (БПС-2011));
- маскулінатывы, якія ўтварыліся ад уласных назоўнікаў: *бабувіст ад франц. Babeuf G.*, *бакуніст ад рус. Бакунін М.А.* (РБС-70).

Малапрадуктыўнымі фармантамі для ўтварэння агентыўных назоўнікаў з'яўляюцца **-ц(а)** (абаронца (БНТ-11)), **-цель** (*вызваліцель, пакарыцель* (БНТ-11)), **-шчык** (*выбаршчык* (РБС-70)), **-ар** (*уладар* (БНТ-11)), **-ін** (*гараджанін* (БНТ-11)), **-ун** (*апякун* (БНТ-11)), **-як** (*бядняк* (РБС-70)).

Такім чынам, у стварэнні тэрмінаў сацыялогіі і філасофіі выкарыстоўваюцца тыя ж спосабы словаўтварэння, якія пашыраны і ў агульналітаратурнай мове. У межах гэтых тэрмінасістэм найбольш прадуктыўнымі фармантамі з'яўляюцца **-асць/-асьць, -ств(а)/-зтв(а)/-цтв(а)**. У 1920-я гг. высопрадуктыўнымі былі словаўтваральныя тыпы з фармантамі **-асьць, -ств(а)/-зтв(а)/-цтв(а), -еньн(е)/-эньн(е)**; дастаткова прадуктыўным быў словаўтваральны тып з фармантам **-ньн(е)**; малапрадуктыўным – з суфіксам **-(л)ізм/-ызм**. У пазнейшы перыяд фарманты **-асць, -ств(а)/-зтв(а)/-цтв(а)** захавалі сваю высокую прадуктыўнасць, да іх далучыўся яшчэ фармант **-нн(е)**; фармант **-енн(е)/-энн(е)** можна ахарактарызаваць як дастаткова прадуктыўны. Суфікс **-ізм/-ызм** быў малапрадуктыўным у 1920-80-я гг., але на сучасным этапе прадуктыўнасць такіх утварэнняў (а таксама утварэнняў з запазычаным суфіксам **-ацыj-**) расце ў сувязі з агульнай тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі. Некаторыя ўтварэнні пурыстычнага перыяду з прадуктыўнымі фармантамі (*супрацьваяўлівасьць, няшлюбнасьць, удухаўленьне, высваенне* і інш.) вышлі з актыўнага ўжытку. Прадуктыўнымі фармантамі для ўтварэння *Nomina Agentis* з'яўляюцца фарманты **-ік/-нік/-льнік, -енец/-ец, -іст (-іст(ы))**.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Антанюк, Л. А.* Беларуская навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыяніраванне / Л. А. Антанюк. – Мінск : Навука і тэхніка, 1987. – 240 с.
2. *Даниленко, В. П.* Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996. – 784 с.
4. *Скікевіч, А. А.* Тэрміналагічна-тлумачальны слоўнік па філасофіі : дапам. для выкладчыкаў, студэнтаў і аспірантаў / А. А. Скікевіч, У. С. Шчур. – Мінск : Беларус. навука, 1996. – 96 с.
5. *Майхровіч, А. С.* Філасофская думка Беларусі ў кантэксце еўрапейскай філасофіі / А. С. Майхровіч // Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі

Беларусі : у 6 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т філасофіі ; С. І. Санько [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 2008–. – Т.2 : Протарэнесанс і Адраджэнне. – 2010. – С. 14–35.

6. *Сакалова, Г. М.* Сацыялогія / Г. М. Сакалова // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996–2004. – Т. 14 : Рэле – Слаявіна. – 2002. – С. 214–215.

7. *Шакун, Л. М.* Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. – Мінск : Вышэйшая школа, 1978. – 128 с.

8. *Лукашанец, А. А.* Праблемы сучаснага беларускага словаўтварэння / А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларуская навука, 2013. – 315 с.

9. *Кондратеня, И. В.* Наименование отвлеченного признака / И. В. Кондратеня // Сопоставительное описание русского и белорусского языков. Словообразование / Нац. акад. наук Беларусі, Центр исслед. белорус. культуры, языка и лит., фил. «Ин-т языка и лит. им. Якуба Коласа и Янки Купалы» ; А. В. Андреева [и др.]; науч. ред.: А. А. Лукашанец [и др.]. – Минск : Беларуская навука, 2014. – С. 170–176.

10. Слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы ; уклад. Н. П. Еўсіевіч [і інш.] ; навук. рэд. А. А. Лукашанец [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – 916 с.

11. *Завальнюк, У. М.* Слоўнік сучаснай беларускай мовы / У. М. Завальнюк, М. Р. Прыгодзіч, В. К. Раманцэвіч; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча [і інш.]. – 2-е выд. – Мінск : Нар. асвета, 2010. – 399 с.

12. *Піскуноў, Ф. А.* Вялікі слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка : каля 223 тысяч слоў / Ф.А. Піскуноў. – Мінск : Зміцер Колас, 2012. – XIV + 1196 с.

13. Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985–1986. – Ч. 1 : Фаналогія. Арфаграфія. Марфаналогія. Словаўтварэнне. Націск. – 1985. – 431 с.

14. *Кондратеня, И. В.* Наименование действия и состояния / И. В. Кондратеня // Сопоставительное описание русского и белорусского языков. Словообразование / Нац. акад. наук Беларусі, Центр исслед. белорус. культуры, языка и лит., фил. «Ин-т языка и лит. им. Якуба Коласа и Янки Купалы» ; А. В. Андреева [и др.]; науч. ред.: А. А. Лукашанец [и др.]. – Минск : Беларуская навука, 2014. – С. 157–170.

15. Бардовіч, А. М. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – 413 с.

References

1. Antanjuk, L. A. Belaruskaja navukovaja tjerminologija: farmiravanne, struktura, uparadkavanne, kanstrujavanne, funkcyjaniravanne / L. A. Antanjuk. – Minsk : Navuka i tjechnika, 1987. – 240 s.

2. Danilenko, V. P. Russkaja terminologija. Opyt lingvisticheskogo opisanija / V. P. Danilenko. – M. : Nauka, 1977. – 246 s.

3. Tlumachal'ny sloŭnik belaruskaj litaraturnaj movy : bol'sh za 65000 sloŭ / pad rjed. M. R. Sudnika [i insh.]. – Minsk : BelJen, 1996. – 784 s.

4. Skikevich, A. A. Tjerminalogichna-tlumachal'ny sloŭnik pa filasofii : dapam. dlja vykladchykaŭ, studjentaŭ i aspirantaŭ / A. A. Skikevich, U. S. Shchur. – Minsk : Belarus. navuka, 1996. – 96 s.

5. Majhrovich, A. S. Filasofskaja dumka Belarusi ŭ kantjeksce eŭrapejskaj filasofii / A. S. Majhrovich // Gistoryja filasofskaj i gramadska-palitychnaj dumki Belarusi : u 6 t. / Nac. akad. navuk Belarusi, In-t filasofii ; S. I. San'ko [i insh.]. –Minsk : Belaruskaja navuka, 2008–. – T.2 : Protarjenesans i Adradzhjenne. – 2010. – S. 14–35.

6. Sakalova, G. M. Sacyjalogija / G. M. Sakalova // Belaruskaja jencyklapedyja : u 18 t. / rjedkal.: G. P. Pashkoŭ [i insh.]. – Minsk : BelJen, 1996–2004. – T. 14 : Rjele – Slajavina. – 2002. – S. 214–215.

7. Shakun, L. M. Slovaŭtvarjenne / L. M. Shakun. – Minsk : Vyshjejšhaja shkola, 1978. – 128 s.

8. Lukashanec, A. A. Prablemy suchasnaga belaruskaga slovaŭtvarjennja / A. A. Lukashanec. – Minsk : Belaruskaja navuka, 2013. – 315 s.

9. Kondratenja, I. V. Naimenovanie otvlechnogo priznaka / I. V. Kondratenja // Sopostavitel'noe opisanie russkogo i belorusskogo jazykov. Slovoobrazovanie / Nac. akad. nauk Belarusi, Centr issled. belorus. kul'tury, jazyka i lit., fil. «In-t jazyka i lit. im. Jakuba Kolasa i Jan'ki Kupaly» ; A. V. Andreeva [i dr.]; nauch. red.: A. A. Lukashanec [i dr.]. – Minsk : Belaruskaja navuka, 2014. – S. 170–176.

10. Sloŭnik belaruskaj movy / Nac. akad. navuk Belarusi, In-t movy i litaratury imja Ja. Kolasa i Ja. Kupaly ; uklad. N. P. Eŭsievič [i insh.] ; navuk. rjed. A. A. Lukashanec [i insh.]. – Minsk : Belarus. navuka, 2012. – 916 s.

11. Zaval'njuk, U. M. Složnik suchasnej belaruskaj movy / U. M. Zaval'njuk, M. R. Prygodzich, V. K. Ramancjevich; pad agul. rjed. M. R. Prygodzicha [i insh.]. – 2-e vyd. – Minsk : Nar. asveta, 2010. – 399 s.
12. Piskunoŭ, F. A. Vjaliki složnik belaruskaj movy: arfagrafija, akcjentuacyja, paradygmatyka : kalja 223 tysjach sloŭ / F.A. Piskunoŭ. – Minsk : Zmicer Kolas, 2012. – XIV + 1196 s.
13. Belaruskaja gramatyka :u 2 ch. / AN BSSR, In-t movaznaŭstva imja Ja. Kolasa ; pad rjed. M. V. Biryly [i insh.]. – Minsk : Navuka i tjechnika, 1985–1986. – Ch. 1 : Fanalogija. Arfagrafija. Marfanalogija. Slovažtvarjenje. Nacisk. – 1985. – 431 s.
14. Kondratenja, I. V. Naimenovanie dejstvija i sostojanija / I. V. Kondratenja // Sopostavitel'noe opisanie russkogo i beloruskogo jazykov. Slovoobrazovanie / Nac. akad. nauk Belarusi, Centr issled. belorus. kul'tury, jazyka i lit., fil. «In-t jazyka i lit. im. Jakuba Kolasa i Janki Kupaly» ; A. V. Andreeva [i dr.]; nauch. red.: A. A. Lukashanec [i dr.]. – Minsk : Belaruskaja navuka, 2014. – S. 157–170.
15. Bardovich, A. M. Slovažtvaral'ny složnik belaruskaj movy / A. M. Bardovich, M. M. Krutalevich, A. A. Lukashanec. – Minsk : Belaruskaja navuka, 2000. – 413 s.